

Tóth Péter András

FRAKNÓI VILMOS ÉS A HÁBORÚS FELELŐSSÉG KÉRDÉSE

Dr. Zachar József emlékének

Az első világháború kirobbanása után szinte azonnal felszínre került a háborús felelősség kérdése, majd a fegyverszünetet követően a korábbinál is nagyobb érdeklődés mutatkozott a téma iránt. A központi hatalmak közül Németországban ez a problémakör¹ (*Kriegsschuldfrage*) a háború alatt és utána egyaránt nagy figyelmet kapott. A témát vizsgáló szerzők jelentős része a háborús felelősség megosztására törekedett, és számos publikációval kísérelt meg szembeszállni a leegyszerűsítő, egyoldalú és propagandisztikus irányzattal. A vita egyik fő célja német szemszögből is a háborús felelősség tisztázása, valamint a központi hatalmakat, így elsősorban Németországot a világháború kitörésében egyedül felelősnek tekintő szemlélet bírálata volt. Más szerzők viszont éppen ennek bizonyítására törekedtek. Idővel kirajzolódtak a vita vezéregyéniségei, s tevékenységük is szervezettebbé vált.

A témakör a háború kitörésétől a későbbi győztes országokban is nagy figyelmet kapott. Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban egyaránt születtek – jelentős értelmezésbeli különbségekkel – a kérdéskört tárgyaló munkák, s a témát a politikusok is gyakran érintették.

Magyarországon a történetírók közül a kora újkor és az újkor kiváló ismerője,

¹ A témakörben 1928-ig publikált legfontosabb német és nemzetközi anyagokat, nyilatkozatokat jól foglalja össze: *Biedermann, Ad: Eine offene Wunde*. Berlin, Henschel & Co. Verlag, 1928. Az újabb feldolgozások közül jól használható: *Dreyer, Michael – Lembcke, Oliver: Die deutsche Diskussion um die Kriegsschuldfrage 1918–19*. Berlin, Duncker & Humblot, 1993.

Fraknói Vilmos² összegezte állításait, majd eredményeit Wilhelm Fraknói néven 1919 októberében, Bécsben jelentette meg *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges* (A magyar kormány és a háború keletkezése) címmel.³ Dolgozatom Fraknói könyvének bemutatása mellett az összehasonlító elemzésnek is igyekszik teret adni, majd megkísérli elhelyezni a magyar történész munkáját a korszak háborús felelősséget tárgyaló irodalmában. Közülük e dolgozatban csak azok szerepelnek, amelyek eredményei a témában megjelent műveihez is köthetők.

A háborús felelősséggel kapcsolatban a háború kitörésétől kezdve készültek különböző állásfoglalások. Formáik különbözőek lehetnek: pamflet, esszé, broszúra, tudományos igényű könyv vagy tanulmány, de a témában magánlevelezés, vagy előadás formájában is véleményt lehetett formálni. A művek sokféleségéből kitűnik, hogy szerzőik is különféle területekről kerültek ki. Volt köztük politikus, újságíró, esszéista, közgazdász, s történészek is képviseltették magukat. Az érvelés technikája sok esetben különbözött, viszont bizonyos témák kiemelt fontosságúak voltak, így ezek szinte valamennyi munkában fellelhetők. Szinte valamennyi szerző véleményt mondott a századelő diplomáciájával kapcsolatban, különös tekintettel a Balkán-félszigetre. Nagy jelentőséget kapott a szarajevói merénylettől a kontinentális, majd a világháború kitöréséig terjedő időszak is. Ezen belül nagy figyelmet szenteltek az osztrák–magyar mozgósítástól a nagyhatalmak kölcsönös hadüzenetéig terjedő időnek. Nagy figyelmet kapott a két szövetségi

² Fraknói Vilmos (1843–1924): 1843-ban Frankl Vilmos néven született Ürményben. Az 1864–1865-ös tanévben a nagyszombati gimnázium, majd az esztergomi papnevelő intézet tanára volt. 1871-től Pesten élt. 1870-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. A továbbiakban a szervezet főtitkára, majd másodelnöke volt. Tudományos pályáján az 1890-es év hozta meg a döntő változást, amikor XIII. Leó pápa kutathatóvá tette a Pápai Levéltár anyagait. Fraknói két évtizeden át Olaszországban élt. Kutatóként a Vatikán és Magyarország kapcsolatát vizsgálta. Tudományszervező tevékenysége is jelentős volt; Rómában magyar történeti és művészeti intézetet alapított. Több európai akadémia, társaság és tanács tagja volt (Krakkó, Belgrád, Róma). 1872-től kezdve hat évig az Akadémia Értekezések a történettudomány köréből című kiadványsorozatát szerkesztette, majd az Akadémia évkönyveit, értesítőjét (1878–1889) és a Magyar Könyvszemlét 1876-tól 1879-ig. 1903-ban a Kisfaludy Társaság tagja lett. Legfontosabb művei: Pázmány Péter és kora I–III. Pest, 1868–1872, A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Pest, 1873, II. Lajos király és udvara. Budapest, 1878, Vitéz János esztergomi érsek élete Budapest, 1879, Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest, 1880, Pázmány Péter. Budapest, 1886, Erdődi Bakócz Tamás élete. Budapest, 1889, Hunyadi Mátyás király élete. Magy. Tört. Életr. XXI. Budapest, 1890, A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor, IV. Budapest, 1896, Verböczy István. Budapest, 1899, Magyarország egyházi és diplomáciai összeköttetései a szentszékkal. I–III. köt. Budapest, 1900–1903, Martinovics élete. Budapest, 1921.

³ *Fraknói, Wilhelm: Die Ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges.* Wien, Verlag von L. W. Siedel & Sohn, 1919.

rendszer katonapolitikája is. A világháború alatti elemzéseket sok esetben egyoldalú megközelítés jellemezte, ugyanakkor szerzőiket a szinte minden országban meglévő cenzúra is akadályozta.

Az első világháborút lezáró békék aláírását követő időszakban az érvelés színesebbé vált. E jelenség az iratanyag elérhetőségével és folyamatos növekedésével magyarázható. Erre az időszakra esett a téma kiszélesedése és népszerűbbé válása. A kérdésben egyre többen foglaltak állást, s a viták – kezdetben egy országon belül, majd nemzetközi szinten – is mind gyakoribbak lettek. A nagyobb terjedelmű könyvek mellett felértékelődött a nyomtatott sajtó jelentősége. A vita résztvevői felismerték, hogy kötetek nem eléggé véleményformálók, így a különféle napi- és hetilapokban nagyobb lehetőséget láttak a téma, valamint igazuk népszerűsítésére.

Az 1919. június 28-án Németországgal megkötött versailles-i békeszerződés katalizátorként hatott a háborús felelőség ottani kutatására. Ernst Sauerbeck vezetése alatt még ugyanebben az évben megalakult a *Háborús Okok Kutatásának Hivatala* nevű szervezet, amelynek célja a Németország egyedüli felelőségének cáfolata volt.⁴ A témakörben kutató és publikáló történészek közül Hans Delbrück⁵ mellett Hermann Lutz,⁶ Graf Montgelas,⁷ Alfred von Wegerer, Erich Brandenburg,⁸ valamint Max Weber neve említendő.

Fraknói Vilmos könyvét 1919 végén adták ki. Első részében a Balkán államainak orientációját, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia számára kívánatos Balkán-politikát tárgyalta. A továbbiakban a szarajevói merényletet követő időszak eseményeit fejtette ki, különös tekintettel Tisza István magyar miniszterelnök véleményére és annak változásaira. A sort a Monarchia háborús politikája zárta.

Fraknói kiemelt fontosságot tulajdonított a Balkán-félszigeten zajló nagyhatalmi játszámáknak. Könyvét is e gondolattal kezdte: szerinte a Balkán államainak aspirációi kihívást jelentettek Magyarország számára. Úgy ítélte meg, hogy a Monarchiának nem csupán belül kellett egységesnek lennie a Balkán-félsziget kérdésében, hanem Németország támogatásával is rendelkeznie kellett. Még

⁴ Biedermann 32.

⁵ Hans Delbrück álláspontjához lásd: Tóth Péter András: Hans Delbrück és a háború felelőség kérdése. In: Németh István (szerk.): Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 311–322.

⁶ Lutz, Hermann: Der Weg Zum Kriege. Berlin, Georg Stilke, 1922.

⁷ Montgelas, Graf: Der Zusammenbruch der Ententelegende über die Russische allgemeine Mobilmachung. *Deutsche Rundschau*, 48. évf. 8, valamint Zur Schuldfrage. Berlin, Verlag der Kulturliga, 1920.

⁸ Brandenburg, Erich: Die Ursachen des Weltkrieges. Leipzig, Quelle & Meyer, 1925.

pontosabban: szükség esetén fel kellett hívni Berlin figyelmét a félsziget jelentőségére: „Németországnak be kell látnia, hogy a Balkán nem csupán számunkra, hanem a Német Birodalom számára is döntő fontosságú.”⁹

E felismerés azonban az orosz külpolitika irányítóit is elérte, s ebből Oroszország és a Balkán-félsziget népei egyaránt profitáltak. Fraknói úgy látta, hogy Oroszország katonai potenciálja és külpolitikája bátorítólag hatott a nagyszerb elgondolásokra, de azok Oroszország számára is kedvezőek voltak a Monarchiára való veszélyességük miatt. A francia–oros szövetség éppen ezért addig nem gondolhatott háborúra, „amíg nem éri el a balkáni népek egy ellenünk irányuló csoportosulását, amely a Monarchia ellen három irányból képes támadni és erőnk legnagyobb részét lekötöni. Az európai politika sarkpontja tehát – német szempontból is – a Balkánon fekszik és az lényegében annyira német, mint amennyire osztrák–magyar érdekszféra.”

Az erőviszonyokat illetően megjegyzendő, hogy a francia–oros szövetség katonai ereje és költségvetése meghaladta a kettősszövetség hasonló anyagi ráfordításait. Erre a következtetésre jutott a háborús felelősséggel kapcsolatos vita több szereplője is. A Monarchia elleni csoportosulás elkerüléséhez Bécsnek Berlinnel közösen aktív Balkán-politikára volt szüksége. Fraknói helyesen ismerte fel, hogy a Balkán-félsziget országai területi követeléseik támogatása alapján kötelezheték el magukat egyik vagy másik hatalmi csoportosulás mellett. Bulgária esete jól példázta e megállapítást. A macedón területek felé irányuló terjeszkedés az ország legfontosabb külpolitikai céljai között szerepelt. Ha ezt német és osztrák–magyar támogatással nem képes elérni, akkor Oroszországhoz fordul.¹⁰ A központi hatalmak számára tehát Bulgária mellett Görögország, s a két ország közötti jó kapcsolatok is fontosak voltak.

Fraknói világossá tette, hogy a központi hatalmak Balkán-politikáját Szerbia elszigetelésének kellett alárendelni. Ez biztosíthatta volna a Monarchia elsődleges célját, a Balkán-félsziget számára kedvező erőviszonyait. Romániának és Görögországnak jó viszonyt kellett fenntartania Bulgáriával, s ezt Bulgária területének Szerbia rovására történő növelésével lehetett elérni. Fraknói szerint Törökországnak az ellensúly szerepét kellett betöltenie, ázsiai aspirációi mellett fel kellett ismernie a Balkán-félsziget jelentőségét, s ehhez a német és osztrák–magyar Balkán-politika nyújthatott segítséget. Az erőviszonyok ilyen alakításával lehetett volna megőrizni a térség – Fraknói szavaival élve – „hosszú és zavartalan békéjét”.¹¹

⁹ Uo. 8.

¹⁰ Uo. 10.

¹¹ Uo. 13.

A Balkán-félszigeten az egyes országok érdekei és politikai viszonyai miatt bármilyen, hosszabb távú nagyhatalmi tervezés ingatagnak bizonyult. A világháború kitörése után a régiót illetően többen is határozott tervekkel álltak elő, érvrendszerük ugyanakkor már korántsem volt szilárd. Az esetek többségében figyelmen kívül hagyták az egyes országok társadalmi viszonyait. Görögországban Venizelosz miniszterelnök és kormányának tagjai közül többen az antanthatalmakkal, az uralkodó és a tisztikar viszont Németországgal szimpatizált.¹² Hasonló megosztottság Romániában is érvényesült, ahogy – a világháború kitöréséig – Bulgáriát sem lehetett egyértelműen egyik csoportosulás mellé sem besorolni. Az egyetlen biztos pontot Szerbia jelentette.

David Lloyd George brit pénzügyminiszter 1915. január 1-ji memorandumában nagy teret szentelt a Balkán-félszigetnek. A politikus meg volt győződve arról, hogy egy kisebb létszámú expedíciós haderő partraszállása és északi irányú hadműveletei automatikusan az antant mellé állították volna a térség országait. Lloyd George súlyos mulasztásként értelmezte, hogy az antanthatalmak nem ismerték fel a térség jelentőségét, ugyanakkor a központi hatalmak, elsősorban Németország megtették ezt.¹³ A hadászati tervezést illetően a Balkán-félsziget német, angol és francia katonai körökben egyaránt másodlagos fontosságú volt. A továbbiakban Szerbia, majd Románia legyőzésének is csupán lélektani jelentősége volt; fontossági sorrendben a nyugati és – megszűnéséig – a keleti hadszíntér egyaránt megelőzte.

Fraknói nagy érdeme, hogy már a fegyverszünet után nem sokkal a történeti valóságnak megfelelően tárgyalta a Monarchia vezetésének 1914. júliusi állásfoglalásait. A szarajevói merényletet követően Bécsben a Conrad von Hötzendorff vezérkari főnök által már korábban szorgalmazott megelőző háború került előtérbe. Conrad elgondolását Berchtold külügyminiszter mellett más kormánytagok is támogatták. E csoport ellen foglalt állást Tisza István magyar miniszterelnök, aki július 1-ji memorandumában a Balkán-félszigetnek a Monarchia számára kedvezőtlen erőviszonyaira hívta fel a figyelmet, s a háborúval szemben a diplomáciai megoldásokat részesítette előnyben. Tisza elsősorban Románia miatt aggódott, ugyanis nem látta biztosítottnak a szomszédos ország semlegességét. Fraknói részletesen elemezte a miniszterelnök erőviszonyokkal kapcsolatos dilemmáit; az orosz hadszíntéren egyenlő erők állnának egymással szemben, ugyanakkor a szerb hadjárat sikeres végrehajtása esetén már szinte semmi tartalék nem maradna az esetleges román támadás elhárítására. A világháború első hónapjainak

¹² Galántai József: Az I. világháború. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 267.

¹³ War Memoirs of David Lloyd George. Vol. I–VI. Ivor Nicholson and Wattson, London, 1933–1936. I. köt. 356–357. és 375.

eseményei utólag igazolták, hogy előbbi túlzottan optimista elemzés volt: Szerbia megtörése Románia semlegessége ellenére sem sikerült, a keleti fronton pedig a Monarchia súlyos vereségeket szenvedett, majd 1915-ben mindkét hadszíntéren csak német segítséggel sikerült úrrá lenni a nehézségeken.

Tisza véleménye Németország bécsi követe, Heinrich Leonhard von Tschirschky hatására változott meg, aki II. Vilmos császár jegyzékeit továbbítva biztosította őt Románia semlegességéről, valamint a Bulgária felé irányába történő közeledésről. Tisza az európai katonai és politikai vezetők nagy többségéhez hasonlóan szintén rövid, néhány hónapos háborúval számolt, így Románia semlegességével és Bulgáriának a hármasszövetségbe tervezett bevonásával már biztosítva látta a hadicélok megvalósulását, s eltűntek korábbi aggályai.¹⁴

A háború kitörése után nem sikerült Szerbia tervek szerinti megtörése; 1914 decemberéig ugyanis nagy veszteségei ellenére a szerb haderő harcképes maradt, ugyanakkor a Monarchiának a keleti hadszíntéren súlyos kudarcokkal kellett szembesülnie. A helyzetet tovább nehezítette Olaszországnak az antant oldalán történt hadba lépése. A központi hatalmak első hadisikere Szerbia – Bulgária részvételével és német segítséggel – történt elfoglalása volt. Fraknói szerint azonban ez egy „kábitó hatású” siker volt, amely a továbbiakban a német, valamint az osztrák–magyar vezetést egyaránt hibás lépésekre ösztönözte. Szerbia és Montenegró megszállását több okból is helytelenítette. E lépéssel a Monarchia több millió szláv lakosra tenne szert, amely a „belső szétforgácsolását” segítené elő. A megszállás ugyanakkor a Monarchia korábbi nyilatkozataival is ellentétes volt: ezek szerint az államszövetség kizárólag védekező háborút folytat, s területi gyarapodás nem szerepelt a hadicéljai között.

Szerbia megszállását Fraknói összekapcsolta Belgium megtámadásával és megszállásával. Szerbia és Belgium helyzete azonban merően különböző volt. Belgium Nagy-Britannia közvetlen érdekszférájába tartozott, ezért a német invázió nagymértékben hozzájárult a szigetország hadba lépéséhez, majd később az egyre jelentősebb katonai erőfeszítések elfogadtatásához. Az antant, valamint az amerikai propaganda – s az esetek többségében a politikai elit – számára Belgium és Szerbia egyaránt a militarizmus áldozata volt. A két ország és a két hadjárat viszont jelentősen különbözött, s ezt Fraknóinak is nyomatékosítani kellett volna. Belgium valóban a német haditerv része volt, mivel a sikeres francia hadjárat-hoz belga területeken való áthaladásra is szükség volt. Német oldalon számoltak Nagy-Britannia hadba lépésével, viszont azzal együtt is biztosra vették a nyugati hadműveletek sikerét. Kérdéses volt viszont Szerbiának a közvetlen orosz érdekszférába való tartozása. A Monarchia vezetése a szerb hadjáratot helyi hábo-

¹⁴ Galántai 102.

rúként igyekezett feltüntetni, amelyet a mozgósítás aránya és iránya is alátámaszt; Oroszország azonban már részleges mozgósításával is jelentős erőt képviselt, nem is szólva a teljes mozgósításról.

A viták is ezen esemény mentén bontakoztak ki. Charles Oman angol történész szerint a Monarchia részleges mozgósítása fenyegetést jelentett Oroszországra nézve, így indokolt volt a teljes orosz haderő 60%-át kitevő mozgósítás.¹⁵ Hans Delbrück viszont arra a következtetésre jutott, hogy Oroszország saját katonai fölényében és Franciaország támogatásában bízva elsősorban a kedvező ürügy miatt döntött a mozgósítás mellett. Fraknói nem tárgyalta részletesen a mozgósítás kérdéskörét, így elmaradt annak a lehetősége, hogy a háború kiszélesedésével kapcsolatban állást foglaljon. Véggkövetkeztetésében Fraknói a legnagyobb hibának Tisza fordulatát tartotta. Úgy ítélte meg, hogy következetes békepolitikával megakadályozhatta volna a háborút, sőt akár még a háború kitörése után is lehetősége lett volna a békekezdeményezések élére állnia, amellyel elérhető lett volna a háború korábbi lezárása.

Összegzés

Az első világháború elismert kutatója, Galántai József a fegyverszünetet követő évtized háborús felelősségének kutatásairól így vélekedett: „A „háborús felelősség egyoldalú bizonygatásának jegyében kialakult és mennyiségében a két világháború között hatalmasra növekedett publicisztikai és történeti irodalom tendenciózus politikai célokat szolgált.”¹⁶ Fraknói könyve némileg ellentmondott ezen állításnak. Szerzője több ponton bírálta a Monarchia háború előtti és utáni politikáját. Politikai célokat sem szolgálhatott, mivel Tisza István 1914 júliusában bekövetkezett fordulatát súlyos hibaként értékelte. Fraknói megállapításai és korszakismerete az esetek többségében mai összehasonlításban is megállják a helyüket.

Munkájában többször is hangsúlyozta az objektív megközelítés fontosságát. Ez fontos annak fényében is, hogy a háború előzményeit és kitörését tárgyaló munkák szerzői közül többen nem ez alapján láttak munkához. A szociáldemokrata Karl Kautsky az egyértelmű és kizárólagos német felelősség bizonyítására törekedett. Sajnálatos módon hasonló szellemben nyilatkozott 1919 májusában a *Le Monde* hasábjain Ernest Lavissee francia történész is.¹⁷ Fraknói mellett szól a viszonylag gyors helyzetfelismerés és az egyetemes történeti látószög megléte. Ehhez kapcsolódik művének egyik legnagyobb hiányossága is, nevezetesen,

¹⁵ *Oman, Charles: The Outbreak of the War of 1914–18.* London, His Majesty's Stationery Office, 1919. 59.

¹⁶ *Galántai* 14.

¹⁷ *Lavissee, Ernest: Lettre a MM. les plenipotentiaires de l' Allemagne.* In: *Temps*, 1919 Mai 2–3.

hogy jegyzetapparátusának tanúsága szerint nem használta fel az angol, a német, valamint a francia háborús felelősségkutatók eredményeit, így eredményei nem csatolódtak be kellőképpen a téma hónapról hónapra bővülő irodalmába.¹⁸ Legfőbb célja a háború közvetlen előzményeinek osztrák–magyar, valamint szűken vett magyar szempontból való bemutatása volt, ám ennek ellenére a kortárs munkák tanulmányozása – és hivatkozása – kívánatos lett volna. A Monarchiát és Magyarországot is közvetlenül érintő kérdésekben ugyanis (Szerbia, Oroszország Balkán-politikája, a mozgósítások az erőviszonyok tükrében) német, angol, francia és amerikai szerzők is állást foglaltak. A nemzetközi erőviszonyokról vagy a militarizmus problémaköréről Fraknói is eredeti megállapításokat fogalmazott meg. Szintén hiba volt a Németországgal kötött versailles-i békeszerződés 231. cikkelyének figyelmen kívül hagyása, mivel az volt az egyik legfontosabb érv az árnyalt megközelítés, valamint a háborús felelősség megosztása mellett. Mindezek ellenére Fraknói Vilmos könyve a háború kirobbanásának összetettségére hívta fel a figyelmet, ezért jelentősen hozzájárult a háború kirobbanásának és kiszélesedésének jobb megértéséhez.

¹⁸ A témában Fraknói írásának megjelenéséig publikált jelentősebb művek: *Oman, Charles: The Outbreak of the War of 1914–18*. London, His Majesty's Stationery Office, 1919. *Headlam, J. W.: The History of Twelve Days July 24th to August, 1914*. 4th. London, Adelphi Terrace, 1915. *Uő: The German Chancellor and the Outbreak of the World War*. T. Fischer Unwinn, London, 1917. *Uő: Der Konfliktsgund*. Zürich, Orell Füssli, 1917. *Delbrück, Hans: Das deutsche militärische System, verglichen mit dem französischen, englischen und russischen*. In: *Deutschland und der Weltkrieg*. Berlin Verlag von B. G. Teubner, 1915. *Uő: War es zu vermieden?* In: *Preußische Jahrbücher*, Band 175. Heft 1. Januar 1919. 127–131. *Kautsky, Karl: Wie der Weltkrieg entstand*. Berlin, Paul Cassier, 1919. *Villard, Oswald Garrison: Germany Embattled*. New York, Charles Scribner's Sons, 1915.